

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 13 (2014)

Special Issue - Life Skills

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΡΕΦΩΝ ΚΑΙ ΝΗΠΙΩΝ

Στρατούλα Μάντζιου (Stratoula Mantziou), Γεωργία Αχνούλα (Georgia Ahnoula), Βασιλική Καραβίδα (Vasiliki Karavida)

doi: [10.12681/icw.17961](https://doi.org/10.12681/icw.17961)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μάντζιου (Stratoula Mantziou) Σ., Αχνούλα (Georgia Ahnoula) Γ., & Καραβίδα (Vasiliki Karavida) Β. (2014). Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΡΕΦΩΝ ΚΑΙ ΝΗΠΙΩΝ. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 285–290. <https://doi.org/10.12681/icw.17961>

Μάντζιου, Στρατούλα, Καθηγήτρια Εξελικτικής Ψυχολογίας, Εργαστήριο Έρευνας και Εφαρμογής Βρεφικής Αφής, ΤΕΙ Ηπείρου
Αγνούλα, Γεωργία, Εξωτερική Συνεργάτιδα, Εργαστήριο Έρευνας και Εφαρμογής Βρεφικής Αφής, ΤΕΙ Ηπείρου
Καραβίδα, Βασιλική, Καθηγήτρια Εφαρμογών Αγωγής και Φροντίδας Βρεφών και Νηπίων ΤΕΙ Ηπείρου

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΤΙΚΗΣ ΑΦΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΡΕΦΩΝ ΚΑΙ ΝΗΠΙΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη διερευνά την ουσιώδη και κριτική σημασία της υγιούς, τροφοδοτικής/τονωτικής ανθρώπινης αφής, στην οργανική, συναισθηματική και κοινωνική συμπεριφορά και ανάπτυξη βρεφών και νηπίων (Underdown, 2009). Μέσω του δέρματος και της ανθρώπινης αφής, ως διαμεσολαβητικό μέσο μεταξύ του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου, εστιάζουμε στις ποικίλες αναπτυξιακές περιοχές του παιδιού, υπό το πρίσμα της αφής (Fogel-Schneider & Patterson, 2010). Πραγματοποιούμε ανασκόπηση πρόσφατων δεδομένων ψυχολογικών και ιατρικών ερευνών και εστιάζουμε στη βρεφική χειροπρακτική, η οποία φαίνεται να είναι μία από τις πλέον εύκολα εφαρμόσιμες πρακτικές, με εξαιρετικά χαμηλό κόστος, που εμπλουτίζει τα βασικά σημεία στη δημιουργία ασφαλών τύπων προσκόλλησης, όπως βλεμματική επαφή, σωματική εγγύτητα, κράτημα και χαλαρωτική επικοινωνιακή μουσικότητα μεταξύ μητέρας και βρέφους (Beebe, 1982; Mantziou et al., 2012).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

Θετική αφή, βρεφική χειροπρακτική, ανάπτυξη παιδιών.

THE IMPORTANCE ROLE OF POSITIVE TOUCH IN THE DEVELOPMENT OF INFANTS AND TODDLERS

ABSTRACT

This study examines the fundamental and critical importance of healthy, nurturing human touch to the physical, mental/emotional, social/behavioral development and well-being in infants and children (Underdown, 2009). Using the skin and human touch as the bridge between the child's inner and outer worlds, we emphasize at the various aspects of children's development through the prism of touch (Fogel-Schneider & Patterson, 2010). We refer to medical research data and current findings on the psycho-physiological aspects of touch and emphasize in infant's massage which seems to be one of the easiest, cost effective early intervention that enhances all the critical elements of secure types of attachment, as eye-to-eye and skin-to-skin contact, cuddling and soothing communicative musicality between mother-infant (Beebe, 1982; Mantziou et al., 2012).

KEY WORDS

Positive touch, infant massage, children's development.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σιωπηλή, αλλά ισχυρή γλώσσα των συναισθημάτων, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των σχέσεων καθώς αποτελεί περίπου το 90% της συνολικής επικοινωνίας, έναντι του 10% της λεκτικής (Παπαδάκη- Μιχαηλίδη, 1998). Στις πηγές μετάδοσης των συναισθημάτων, εκτός του λόγου, συμπεριλαμβάνεται και η αφή, η οποία αποτελεί σημαντικό κανάλι μη λεκτικής επικοινωνίας (Field, 2001a; McClure, 2000; Montagu, 1971). Έκφραση της αφής, αποτελεί η εφαρμογή «δέρμα προς το δέρμα» (skin to skin), γνωστή ως «φροντίδα καγκουρά», η οποία περιλαμβάνει την άμεση επαφή του σώματος της μητέρας με το βρέφος (Ferber et al., 2008). Η παρούσα εργασία εστιάζει στη θεραπευτική αφή, η οποία εκφράζεται μέσω του προγράμματος της χειροπρακτικής, όπως αυτό αποτυπώνεται από τη Διεθνή Ένωση Βρεφικού Μασάζ (International Association of Infant Massage – IAIM -) και περιλαμβάνει την εκπαίδευση των γονέων στην εφαρμογή της βρεφικής χειροπρακτικής η οποία ολοκληρώνεται σε πέντε κύκλους μαθημάτων. Η επιστημονικά αυτή τεκμηριωμένη πρακτική συμβάλει σημαντικά όχι μόνο στην οργανική αλλά και στην προαγωγή της κοινωνικής και συναισθηματικής

ανάπτυξης των βρεφών και νηπίων. Η σημασία της αφής συνάδει με τη Θεωρία της Προσκόλλησης του Bowlby, σύμφωνα με την οποία, εάν το βρέφος δεν βιώνει ένα ασφαλές, διαθέσιμο, δοτικό περιβάλλον και δεν βιώνει διαστάσεις φυσικής εγγύτητας με το πρόσωπο που το φροντίζει, είναι πιθανόν να οδηγηθεί σε συναισθηματικές διαταραχές, άγχους απόρριψης, ματαίωσης. Μέσω της αφής η μητέρα εκδηλώνει και μεταφέρει τα συναισθήματά της και δημιουργεί ένα ασφαλές περιβάλλον για το παιδί της, ενεργοποιώντας πληθώρα ουσιαστικών συμπεριφοριστικών διαστάσεων όπως τη βλεμματική επαφή, τις πρωτοσυνομιλίες (Beebe, 1982), καθώς και την επικοινωνιακή μουσικότητα (Mantziou et al., 2012), ουσιαστικά στη δημιουργία ασφαλών τύπων βρεφικής προσκόλλησης και στην προαγωγή της ψυχικής υγείας.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΦΗΣ

Η ουσιαστική σημασία της αφής αποδείχθηκε στις κλασικές έρευνες του Harlow και των συνεργατών του, όταν διαπιστώθηκε ότι νεογέννητα πιθηκάκια δεν κατόρθωναν να επιβιώσουν σε συνθήκες απόλυτης απομόνωσης, δηλαδή χωρίς να έρχονται σε επαφή με άλλα μέλη του είδους τους ή με ανθρώπους, παρότι δε στερούνταν τροφής. Αντίθετα, νεογέννητα κατάφεραν να επιβιώσουν, όταν, στις ίδιες συνθήκες απομόνωσης, τοποθετήθηκαν στα κλουβιά τους μαλακά μαξιλάρια, τα οποία ικανοποιούσαν τις βασικές απτικές ανάγκες των μικρών. Διαπιστώθηκε επιπλέον ότι τα μικρά που μεγάλωσαν σε απομόνωση ανέπτυξαν ισχυρή συναισθηματική προσκόλληση στα μαλακά μαξιλαράκια και σε προσπάθειες των ερευνητών να τα βγάλουν απ' το κλουβί τους, τα μικρά εκδήλωναν έντονα και ανεξέλεγκτα ξεσπάσματα βίας (Harlow, 1959). Ο Harlow και οι συνεργάτες του σε μεταγενέστερες μελέτες μεγάλωσαν πιθηκάκια σε απομόνωση, ενώ στα κλουβιά τους τοποθέτησαν συρμάτινα και πάνινα μαλακά ομοιώματα μητέρας. Η τροφοδοσία τους γινόταν μόνο από το συρμάτινο ομοίωμα μητέρας, ενώ δαπανούσαν σχεδόν όλο τους το χρόνο στην πάνινη μητέρα. Σε περίπτωση κινδύνου τα πιθηκάκια αγνοούσαν παντελώς τις συρμάτινες μητέρες αναζητώντας καταφύγιο στις πάνινες. Ο πλέον ουσιαστικός λόγος στη δημιουργία δεσμού δεν ήταν η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών όσο η απτική επαφή, το αίσθημα ασφάλειας και στοργής που αντλούσαν από το πάνινο παρά από το συρμάτινο ομοίωμα μητέρας (Harlow & Harlow, 1962).

Επίσης η σημασία της αίσθησης της αφής έχει καταγραφεί και κατά το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα και αργότερα, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τα ποσοστά θανάτων ορφανών βρεφών στα ιδρύματα ήταν αδικαιολόγητα ψηλά, παρότι οι συνθήκες διατροφής και διαβίωσης στα ιδρύματα συχνά ήταν καλύτερες από αυτές που είχαν στις οικογένειές τους. Χρόνια αργότερα πια η ιατρική κοινότητα κατάλαβε ότι τα βρέφη πέθαιναν από έλλειψη σωματικής επαφής και ότι η θεραπεία θα ήταν ένα άγγιγμα (χάδι, αγκαλιά), που δεν ήταν διαθέσιμο σ' αυτά τα ιδρύματα.

ΣΩΜΑΤΙΚΑ ΟΦΕΛΗ

Πληθώρα ερευνητικών δεδομένων καταγράφουν τα οφέλη της αφής. Από την έβδομη εβδομάδα της σύλληψης του ανθρώπινου εμβρύου λειτουργεί η αίσθηση της αφής του (McClure, 2000) και δέχεται το χάδι και τις πρώτες μαλάξεις, πριν ακόμα γεννηθεί, όσο βρίσκεται μέσα στη μήτρα, με την ενεργοποίηση του κοιλιακού χώρου της μητέρας μέσω της αφής και του αγγιγμάτος της (Lagercrantz & Changeux, 2009).

Η στατιστικά σημαντική επίδραση της βρεφικής χειροπρακτικής έχει αποδειχθεί, σε τελειόμηνα και μη βρέφη, στη βελτίωση του κυκλοφορικού, αναπνευστικού και ανοσοποιητικού συστήματος (Field, et al., 1998· Moyer-Mileur, 2013) καθώς και στην ενδυνάμωση της γαστρεντερικής λειτουργίας (Yilmaz & Conk, 2009).

Η εφαρμογή λοιπόν της βρεφικής χειροπρακτικής έχει ως αποτέλεσμα την ελάττωση των επιπέδων στρες και των αντίστοιχων ορμονών, κορτιζόλης και νορεπινεφρίνης και αύξηση των επιπέδων χαλάρωσης και αντι-στρες ορμονών, της οξυτοκίνης και σεροτονίνης. Η ρύθμιση λοιπόν των ορμονών του βρέφους και του νηπίου συμβάλλει στην αυτορρύθμιση και σε βελτιωμένους μηχανισμούς αντιμετώπισης του περιβάλλοντος και κατ' επέκταση στη διαδικασία της μάθησης (Diego et al., 2009). Τα βελτιωμένα μοντέλα ύπνου είναι άλλη μια παράμετρος που σχετίζεται με την αυτορρύθμιση του παιδιού, αλλά και με τη χαλάρωση που προσφέρει η θετική αφή μέσω των μαλάξεων (Field, 2001b).

Η αύξηση του σωματικού βάρους σε νεογνά που γεννήθηκαν πρόωρα επετεύχθη, όταν σε μονάδα με πρόωρα έπειτα από εφαρμογή θεραπείας μαλάξεων πέντε ημερών καταγράφηκε αύξηση της ινσουλίνης και του αυξητικού παράγοντα (IGF -1) σε πρόωρα νεογνά που δέχτηκαν τη θεραπεία, έναντι εκείνων που δέχτηκαν την αγωγή ινσουλίνης χωρίς τις μαλάξεις και είχαν μικρότερη αύξηση σωματικού βάρους (Field et al., 2008· Diego et al., 2008).

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΑ ΟΦΕΛΗ

Οι μαλάξεις μέσω της βρεφικής χειροπρακτικής, στη διάρκεια των πρώτων χρόνων αποτελεί οδό επικοινωνίας με ιδιαίτερη ψυχολογική αξία, διότι έτσι το βρέφος λαμβάνει μηνύματα προστασίας και ασφάλειας (Guroi & Polat, 2012· Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, 1998). Συναισθήματα όπως η στοργή και η ασφάλεια που μεταβιβάζονται από τους ενήλικες στα παιδιά, μέσω της χειροπρακτικής, είναι στοιχεία ζωτικής σημασίας, με βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην προαγωγή της ψυχικής τους υγείας (Underdown, 2009).

Η μελέτη της Μαράτου και των συνεργατών της (Μαράτου κ.συν., 1981), κατέγραψε μικρά ποσοστά αφής του προσωπικού στο ίδρυμα «Μητέρα», γεγονός το οποίο επηρέασε τη νοητική και την κοινωνική-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, παρότι το συγκεκριμένο ίδρυμα είναι από τα πλέον σύγχρονα και καλά στελεχωμένα ιδρύματα. Βρέφη και νήπια που δέχονται ελάχιστα ποσοστά αφής χαρακτηρίζονται με νευρο-αναπτυξιακές δυσλειτουργίες (Chugani et al., 2001). Οι καταθλιπτικές μητέρες τείνουν να μην αγγίζουν τα παιδιά τους, ως αποτέλεσμα αυτά να μην επιδεικνύουν αποτελεσματικές αυτορρυθμιστικές τεχνικές, εν τούτοις καταγράφονται οφέλη στη μητέρα, ως προς την επάρκειά της και την αντιμετώπιση της επιλόχειας κατάθλιψης της (Field et al., 1996). Επίσης η έκθεση των πατέρων στη βρεφική χειροπρακτική συμβάλλει στην ελάττωση στρεσογόνων συναισθημάτων τους ως προς την επάρκειά τους, της απομόνωσής τους, της προσωπικής τους υγείας, της κατάθλιψης και της συζυγικής υποστήριξης (Cheng et al., 2011).

Σημαντική είναι η επίδραση της αφής στην επικοινωνία μεταξύ παιδιών προσχολικής ηλικίας, στη διάρκεια ελεύθερου παιχνιδιού (Twardosz et al., 1987), στη ρύθμιση της συμπεριφοράς και στον έλεγχο των αντικειμένων σε προσχολικούς χώρους (Crapps & Witkowski, 1989).

Πριν την ηλικία των 12, τα παιδιά είναι περισσότερο απτικά- κιναισθητικά, αυτό σημαίνει ότι χρησιμοποιούν το συναίσθημα πιο πολύ απ' ό,τι την όραση ή την ακοή για πληροφόρηση από τον κόσμο. Ως εκ τούτου ένα ζεστό άγγιγμα μπορεί συχνά να προκαλέσει την έκφραση ενός συναισθήματος ή σκέψεων περισσότερο από ό,τι η λεκτική επικοινωνία. Για παιδιά, όταν ο έπαινος συνοδεύεται από άγγιγμα, αυτό εισπράττεται κατά 85% τη φορά, ενώ ο έπαινος που γίνεται μόνο με λόγια πιστεύεται ή απορροφάται από κείνα μόνο κατά 50% τη φορά (McClure, 2000).

ΔΟΞΑΣΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΤΑΜΠΟΥ

Κάθε γονέας επιθυμεί να θεμελιώνει θερμή και ασφαλή σχέση με το παιδί του. Ορισμένες φορές ωστόσο αυτό είναι ανέφικτο και εξαιτίας των συνθηκών φτώχειας και εξαθλίωσης, χρήσης ναρκωτικών ή άλλων ουσιών, ασθένειας που βιώνουν οι γονείς και τα παιδιά μέσα στις οικογένειές τους. Όποια κι αν είναι η αιτιολογία για τη δυσλειτουργία αυτής της σχέσης, η θετική αφή αποτελεί ένα χρήσιμο, ασφαλές και οικονομικό εργαλείο για μια πρώιμη παρέμβαση και σταδιακή αποκατάσταση του δεσμού αυτού, μέσω της παροχής ασφάλειας στο ίδιο το παιδί είτε από το γονέα είτε από τον παιδαγωγό του σε χώρους προσχολικής αγωγής.

Παρ όλη τη σημαντικότητα της αφής στα μικρά παιδιά, παρατηρείται ένας προβληματισμός ως προς τη διαρκή ελάττωση της εφαρμογής της θετικής αφής στα μικρά παιδιά (Cowen et al., 1983), ιδιαίτερα σε προσχολικούς χώρους εξαιτίας πιθανής κακοποίησής τους (Mazur & Pector, 1985· Field, 1999). Σε πολλές κοινωνίες, π.χ. στην αμερικανική κοινωνία, τείνουν να αγγίζουν λιγότερο τα παιδιά τους σε σχέση με άλλες, εξαιτίας διαστρεβλωμένης αξιολόγησης της χειροπρακτικής στα παιδιά, που πιθανώς να προέρχεται από θέσφατα θρησκευτικών αντιδράσεων και κοινωνικών ταμπού-δοξασιών. Οι παιδαγωγοί αναφέρουν συχνά ότι οι γονείς είναι καχύποπτοι ως προς την έκφραση στοργής μέσω της αφής και υπάρχει απαγορευτική πολιτική της έκφρασης επαφής μεταξύ παιδαγωγών και παιδιών σε αρκετούς προσχολικούς χώρους. Η Field και οι συνεργάτες της (Field et al., 1994· 1999), καταγράφουν μικρά ποσοστά αφής μεταξύ των παιδαγωγών και των παιδιών και προτείνουν περαιτέρω διερεύνηση

στο περιεχόμενο των παρεμβατικών προγραμμάτων επίδειξης της κατάλληλης αφής για τους παιδαγωγούς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αφή αποτελεί ένα ιδιαίτερο μέσον αφενός σύνδεσης με τον εξωτερικό κόσμο, αφετέρου μέσον έκφρασης συναισθημάτων σ' ένα άλλο πρόσωπο (Hertenstein et al., 2009· Montagu, 1971· Field, 2001a). Για το βρέφος και το νήπιο η αφή είναι ζωτικής σημασίας για τη σωματική υγεία, κοινωνικο-συναισθηματική και γνωστική ανάπτυξη (Field et al., 2001a· Fogel-Schneider & Patterson, 2010· Field et al., 2011).

Η υγιής αφή, η σωματική εγγύτητα, το κράτημα, η αγκαλιά, η εφαρμογή μαλάξεων αποδεικνύεται τροφοδοτική/τονωτική για την εν γένει ανάπτυξη βρεφών και νηπίων. Το δέρμα, που αποτελεί το δέκτη της αφής και διαμεσολαβητικό μέσο εσωτερικού κι εξωτερικού κόσμου, καταγράφει θετικά αυτή τη μορφή της αφής. Η συμβολή της δεν περιορίζεται μόνο στην επιβίωση του βρέφους, αλλά και στην ανάπτυξή του, στην τόνωση και βελτίωση λειτουργίας κυρίαρχων συστημάτων και οργάνων του, αλλά και στη χαλάρωση και αυτορρύθμισή του. Η σχέση με τη μητέρα, τον πατέρα ή το φροντιστή προάγεται καθώς η θετική αφή καταγράφεται στο βρέφος ως στοιχείο ασφάλειας και προστασίας, θεμελιώνοντας έτσι για κείνο μια σχέση εμπιστοσύνης κι ασφάλειας με το φροντιστή και άρα έναν ασφαλή τύπο δεσμού, που αποτελεί και το θεμέλιο λίθο για υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις στη μετέπειτα ζωή του (Garofallou, 2013). Αντίθετα, η έλλειψη αφής μπορεί να επιφέρει δυσλειτουργίες τόσο νευρο-αναπτυξιακές όσο και σε επίπεδο ικανότητας αυτορρύθμισης του παιδιού, με επιπτώσεις και στη μετέπειτα ζωή του. Τα διαρκώς αυξανόμενα ερευνητικά δεδομένα της θετικής αφής, μέσω της χειροπρακτικής στη βρεφική και νηπιακή ηλικία, τονίζουν την ανάγκη περαιτέρω έρευνας στη χώρα μας ως προς τις επιπτώσεις της πρακτικής της θετικής αφής στην προαγωγή της οργανικής και ψυχικής υγείας σε συναφείς χώρους φροντίδας, περίθαλψης και ανάπτυξης βρεφών και νηπίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Beebe, B. (1982). Micro-timing in mother-infant communication. In M. Key (Ed.), *Nonverbal communication today: Current research* (pp. 169-195). New York: Mouton.

Cheng,C.D.,Volk, A.A. & Marini, Z. (2011). Supporting Fathering through Infant Massage. *The Journal of Perinatal Education*, 20(4), 200-209.

Chugani, H.T., Behen,M.E., Muzik, O., Juhasz, C., Nagy, F. & Chugani, D.C. (2001). Local brain functional activity following early deprivation : A study of pros institutionalized Romanian orphans. *Neuroimage*, 14, 1290-1301.

Cowen, E.L., Weisberg, R.P. & Lotyczewski, B.S. (1983). Physical contacts in interaction between clinicians and young children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51, 132-138.

Crapps,J. & Witkowski,M. (1989). The role of touch during free-play of handicapped and non-handicapped children *Journal of Classroom Interaction*, 24,1-6.

Diego, M., Field, T., Hernaandez-Reif, M. (2009). Procedural pain heart rate response in massaged preterm infants.*Infant Behavior and Development*, 32, 226-229.

Diego, M., Field, T., Hernaandez-Reif, M., Deeds,O., Ascenio,A. & Begert, G. (2008). Preterm infant massage elicits consistent increases in vagal activity and gastgric motility that are associated with greater weight gain. *Acta Paediatrica*, 96, 1588-1591.

- Ferber, S.G., Feldman, R. & Makhoul, I. (2008). The development of maternal touch across the first year of life. *Early Human Development*, 84, 363-370.
- Field, T., Diego, M., & Hernandez-Reif, M. (2011). Potential underlying mechanisms for greater weight gain in massaged preterm infants. *Infant Behavior and Development*, 34(3), 383-389.
- Field, T., Diego, M., Hernandez-Reif, M., Dieter, J.N.I., Kumar, A. M., Schanberg, S., Kuhn, C. (2008). Insulin and Insulin-Like Growth Factor-1 Increased in Preterm Neonates Following Massage Therapy. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 29, 463-466.
- Field, T. (2001a). *Touch*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Field, T. (2001b). Sleep problems in infants decrease following massage therapy. *Early Child Development and Care*, 168(1), 95-104.
- Field, T. (1999). Preschoolers in America are touched less and are more aggressive than preschoolers in France. *Early Child Development and Care*, 151, 11-17.
- Field, T., Henteleff, T., Hernandez-Reif, M., Martinez, E., Mavunda, K., Kuhn, C. & Schanberg, S. (1998). Children with asthma have improved pulmonary functions after massage therapy. *Journal of Pediatrics*, 132, 854-858.
- Field, T., Grizzle, N., Scafidi, F., Abrams, S., Richardson, S., Kuhn, C., Schanberg, S. (1996). Massage Therapy for Infants of Depressed Mothers. *Infant Behavior and Development*, 19, 107-112.
- Field, T., Harding, J., Soliday, B., Lasko, D., Gonzales, N. & Valdeon, C. (1994). Touching in Infant, Toddler, and Preschool Nurseries. *Early Child Development and Care*, 98, 113-120.
- Fogel-Schneider & Patterson. (2010). You've Got That Magic Touch: Integrating the Sense of Touch into Early Childhood Services. *Young. Exceptional Children*, 9, 483-489.
- Garofallou, L. (2013). Connections made through loving touch. The science of connection and disconnection. *The Montclair Times Community*. Section B, September 5.
- Gurol, A., & Polat, S. (2012). Sleep Effects of Baby Massage on Attachment between Mother and their Infants. *Asian Nursing Research*, ANR20, 1-7.
- Harlow, H. (1959). Love in infant monkeys. *Scientific American*, 200, 68-74.
- Harlow, H. & Harlow, M. (1962). Social deprivation in monkeys. *Scientific American*, 207, 136-144.
- Hertenstein, M.J., Holmes, R., McGullough, M. & Keltner, D. (2009). The communication of emotion via touch. *American Psychological Association*, 9(4), 566-573.
- Lagercrantz, H. & Changeux, J.P. (2009). The emergence of human consciousness: From fetal to neonatal life. *Pediatric Research*, 65, 255-260.
- Mantziou, S., Papanicolaou, E., Korlin, D. (2012). Communicative Musicality in a Parallel Way of the Interaction Between Mother- Infant and Guide Traveler. *10th European Guided Imagery Music – GIM - Conference 19-23 of September, Sweden*.

Μαράτου, Ο., Σόλμαν, Μ., Τσίτσικα, Ε., Ζαχάρωφ, Ε., Μητσοτάκη, Π. & Καραγγέλη, Α.(1981). Πρώιμη ψυχοκινητική εξέλιξη σε ειδικές κοινωνικές συνθήκες. 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογίας. Αθήνα.

Mazur,K., & Pekor,C.(1985). Can teacher touch children any more: Physical contact and its value in child's development. *Young Children*, 40,10-12.

McClure, V.(2000). *Infant Massage: A Handbook for Loving Parents*. New York: Bantam Books.

Montagu, A.(1971). *Touching : The human significance of the skin*. New York: Columbia University Press.

Moyer-Mileur, L., Haley, S., Slater, H., Beachy, J. & Smith, S.(2013). Massage improves growth quality by decreasing body fat deposition in male preterm infant, *The Journal of Pediatrics*, 162(3), 490-495.

Onozawa, K., Glover, V. Adams, D., Modi, N.,& Kumar, D. (2001). Infant massage improves mother-infant interaction for mothers with postnatal depression. *Journal of Affective Disorders*, 63, 201- 207.

Παπαδάκη- Μιχαηλίδη, Ε.(1998). *Η σιωπηλή γλώσσα των συναισθημάτων. Η μη λεκτική επικοινωνία στις διαπροσωπικές σχέσεις*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Twardosz, S., Botkin, D., Cunningham, J.L., Weddle, K., Sollie, D., & Shreve, C.(1987). Expression of affection in day care. *Child Study Journal*, 17, 133-151.

Underdown, A. (2009). The power of touch – exploring infant massage. In J.Barlow & P.O. Svanberg (Eds), *Keeping the Baby in Mind – Infant Mental Health in Practice*, pp:17-28. Routledge.

Yilmaz, H.,B. & Conk, Z. (2009). The effect of massage by mothers on growth in healthy full term infants. *International Journal of Human Sciences*, 6(1), 969-977.

Στοιχεία Επικοινωνίας:

Στρατούλα Μάντζιου, tmanz@ioa.teiep.gr

Γεωργία Αχνούλα, giaca@gmail.gr

Καραβίδα, Βασιλική, vkara@ioa.teiep.gr .